

УДК 37(477)

КОДЛЮК Ярослава Петрівна –
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки і методики
початкової та дошкільної освіти
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
ORCID iD: 0000-0003-0851-3436
e-mail: yp.kodliuk@gmail.com

ІДЕЇ СУБ'ЄКТНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ДОСВІДІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Однією із основних ознак особистісно орієнтованого навчання як оновленої парадигми освіти є визнання молодшого школяра суб'єктом навчальної діяльності, що передбачає переосмислення самоцінності знань, зміщення акцентів із результативної складової навчання на процесуальну, пов'язану із засвоєнням учнями способів пізнання, формуванням умінь та бажання вчитися, здатності аналізувати власний процес учіння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що заявлена проблема вивчалася науковцями аспектно. Виокремимо основні напрями наукового пошуку: навчальна діяльність, її функції і структура (В. В. Давидов, А. К. Маркова, О. Я. Савченко та ін.); особливості організації навчального процесу в початковій школі (Н. М. Бібік, М. С. Вашуленко, О. В. Онопрієнко, О. Я. Савченко); загальнонавчальні вміння і навички та особливості їх формування в учнів молодшого шкільного віку (Т. М. Байбара, Т. Я. Довга, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко); рефлексія навчальної діяльності молодших школярів / (Г. О. Цукерман, В. І. Слободчиков та ін.). Дидактичні аспекти педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського розкриті у напрацюваннях М. І. Антонця, О. Я. Савченко.

Аналіз наявного наукового фонду та власне бачення проблеми дослідження дають підстави стверджувати, що сутнісними ознаками **суб'єктності молодшого школяра в навчальній діяльності** є сформоване вміння вчитися; стійкі позитивні мотиви навчання; розгорнута рефлексія тощо [1].

Уміння вчитися ми розглядаємо як ключову компетентність початкової загальної освіти, яка охоплює змістовий (знання про культуру розумової праці, про змістову основу загальнонавчальних умінь і навичок та про вміння вчитися як інформаційну цінність), мотиваційний (усвідомлення значущості знань, наявність стійкого інтересу до навчання) та процесуальний (вміння організувати робоче місце; планувати навчальну діяльність; працювати з підручником; аналізувати, порівнювати, узагальнювати; здійснювати

само- і взаємоконтроль) компоненти і формується в цілісному навчально-виховному процесі школи першого ступеня. Наяву тісний зв'язок умінь вчитися з набуттям потреби в учінні, зі сформованістю позитивних мотивів навчання. Що ж до рефлексії, то, незважаючи на різні підходи до розуміння сутності зазначеного поняття, вчені єдині в тому, що це здатність особистості поглянути на себе збоку, проаналізувати власні дії і вчинки, а за необхідності – перебудувати їх на новий лад; основними рефлексивними вміннями молодших школярів вважаємо самоаналіз, самоконтроль, самооцінку і самокорекцію.

Чимало цікавих думок щодо формування зазначеного феномена міститься у науковому доробку відомого педагога-гуманіста, директора Павлівської середньої школи на Кіровоградщині В. О. Сухомлинського.

Мета статті – розкрити ідеї суб'єктності молодшого школяра в навчальній діяльності у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що термін «суб'єктність» у його сучасному трактуванні відсутній у науковому доробку відомого педагога, Василь Олександрович висловив чимало цікавих ідей стосовно того, як забезпечити активність школяра у навчанні (а значить його суб'єктність). Насамперед великого значення він надавав формуванню в учнів **уміння вчитися**, яке розглядав як основне завдання початкової школи, як необхідну умову повноцінного навчання молодших школярів: «Творчість учителів початкових класів можлива за тієї умови, коли в колективі склалося педагогічне переконання: для того, щоб діти успішно вчилися, їх треба навчити вчитися» [7, с. 413]. Це вміння педагог образно називав інструментом, за допомогою якого особистість все життя оволодіває знаннями. Зазначимо, що вперше стаття «Вчити вчитися» була опублікована у другому номері новоствореного журналу «Початкова школа» (1969 р.).

У структуру вміння вчитися В. О. Сухомлинський включав п'ять умінь: спостерігати явища навколишнього світу; читати; писати; думати; висловлювати думку

про те, що я бачу, роблю, думаю, спостерігаю. «Звичайно, такий поділ умовний, – зауважував педагог. – Уміння думати тісно пов'язане з умінням спостерігати; уміння висловлювати думку починається з уміння спостерігати й уміння думати. Але все-таки це окремі вміння, які відбивають специфічні риси розумової діяльності» [7, с. 408].

Невід'ємною складовою вміння вчитися В. О. Сухомлинський вважав уміння працювати з підручником та іншими джерелами інформації. Він зазначав, що підготовленим до життя, до праці нині є той, хто має не тільки добрі знання, а й здатність постійно збагачувати їх, розширювати свій кругозір – вчитися самостійно, читати літературу [4].

Основою формування уміння працювати з підручником, на думку педагога, є розвиток навички читання. В. О. Сухомлинський аналізує ряд термінів, які характеризують процес якісного читання: «добре читати», «вміти читати», «швидко, свідомо читати», «читання з потреби думати», «думання над книжкою». Так, наприклад, вміти читати – «означає бути чутливим до змісту й краси слова, до його найтонших відтінків. Тільки той учень «читає», у свідомості якого слово виграє, тріпоче, переливається барвами і мелодіями навколишнього світу» [8, с. 194], а швидко, свідомо читати – це читати так, «щоб очі схоплювали і свідомість фіксувала цілі речення, щоб учень міг відірвати погляд від книжки і закінчити фразу за допомогою зорової пам'яті. Адже тільки так читаючи, учень оволодіває складним умінням одночасно читати і думати» [3, с. 332].

Найбільш інтенсивно вміння читати формується у переважної більшості дітей в початковій школі. Воно, на думку Василя Олександровича, має бути доведене до такого ступеня автоматизму, щоб «сприймання зором, очима й свідомістю значно випереджало вимовляння вголос. Чим значніше це випередження, тим тоншою буде здатність думати під час читання...» [9, с. 443]. Уже за два роки навчання у початковій школі діти повинні навчитися так вільно, виразно й свідомо читати, щоб сприймати очима як одне ціле невеликі речення і закінчені частини великих речень.

Педагогічним колективом Павлівської школи була розроблена спеціальна методика швидкого свідомого читання, яка дозволяла учневі зосереджуватись не лише на процесі читання, а й на змісті прочитаного. Обов'язковим елементом кожного уроку було зразкове, емоційно насичене, виразне читання вчителя, а потім діти читали самостійно, причому не тільки матеріал підручника, а й книжку, яка їм сподобалася.

З метою розвитку техніки читання педагог використовував різні засоби активізації навчальної діяльності учнів: колективне слухання (учень, який добре оволодів навичкою читання, читав текст, а клас слухав), малювання, складання книжкокартинок про природу та інше.

Однак, стверджував В. О. Сухомлинський, читання як джерело духовного збагачення не зводиться до вміння читати; з цього уміння воно тільки починається. Особливо важливо навчити дитину думати над прочитаним, тобто йдеться про «читання з потреби думати». «В читанні з потреби думати, дізнаватися, дивуватися величиною і силою розуму й полягає сенс інтелектуального життя особистості. Без такого читання сидіння над підручником перетворюється в зубріння, отупляє розум, робить навчання тяжкою повинністю» [3, с. 528]. Саме через читання учні повинні пізнати себе і навколишній світ.

В. О. Сухомлинський дбав про розвиток індивідуального читання, прагнучи до того, щоб воно стало духовною потребою кожної дитини. Василь Олександрович радив учителям заохочувати школярів до ведення записних книжок (так званих читацьких щоденників), де б вони фіксували назву й автора прочитаного твору, вислови, які особливо сподобалися, цікаві факти, думки, події тощо. Починаючи з другого класу, кожен учень може вести «Словесну скриньку», де записує незрозумілі слова. Вчителі мають перевіряти записні книжки учнів, пояснювати їм незрозумілі терміни і вислови, переглядати, які твори діти прочитали самостійно.

Необхідною умовою розвитку самостійності Василь Олександрович вважав самостійну роботу школярів, а одним із найважливіших її видів – роботу з підручником. Аналізуючи наявний педагогічний досвід з цього аспекту проблеми, він стверджував, що, на жаль, дуже рідко можна побачити урок, на якому вчитель ознайомлював би учнів з тим, як починати читання підручника, як читати урок за підручником, як конспектувати матеріал.

Самостійна робота з книжкою має проводитися під керівництвом учителя. Спочатку педагог ставить кілька логічно продуманих завдань: «прочитайте і дайте відповідь», «прочитайте і порівняйте», «прочитайте і наведіть приклади». Василь Олександрович рекомендував формулювати запитання так, щоб відповідь на нього викликала у свідомості учнів нове запитання. З огляду на це педагог надавав особливого значення відбору матеріалу для самостійного опрацювання. Найчастіше він пропонував своїм учням текст, що потребував різнобічного пояснення, порівняння та зіставлення з тим, з

чим вони стикаються у житті.

Уміння працювати з підручником виробляється у процесі тривалої, систематичної, цілеспрямованої діяльності упродовж усіх років навчання у школі. Але саме в початкових класах, на думку Василя Олександровича, учителі повинні не тільки звернути увагу на те, як діти читають, а й дбати про вироблення в них уміння визначати головну думку прочитаного, складати план, ділити текст на логічно завершені частини, підбирати до них заголовки.

В. О. Сухомлинський склав перелік найважливіших загальнонавчальних умінь і навичок, якими повинен оволодіти учень за період навчання у школі (всього 12 позицій). Шість із виділених умінь безпосередньо стосуються роботи з підручником, а саме:

- вільно, виразно, свідомо читати;
- виділяти логічно закінчені частини у прочитаному, встановлювати між ними взаємозв'язок і взаємозалежність;
- відшукувати книжку з питанням, яке цікавить;
- знаходити у книжці матеріал із питання, яке цікавить;
- у процесі читання роботи попередній логічний аналіз тексту;
- читати текст та одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над ним та над його складовими частинами [7, с. 567].

Оскільки підручник – це джерело знань, то привчати школярів самостійно працювати з ним, вважав В. О. Сухомлинський, треба на уроках, присвячених першому вивченню матеріалу. Саме на таких уроках «осмислюються факти і здійснюється перехід до узагальнюючої істини» [9, с. 459]. У цьому контексті заслуговують на увагу розроблені педагогом пам'ятки, алгоритми, приписки («Як читати книжку», «Як працювати над твором», «Як вести щоденник читача», «Як складати виписку з прочитаного» та ін.).

Неабиякого значення Василь Олександрович надавав творчій роботі над текстом. Він зауважував, що чим більше думає учень під час вивчення нового матеріалу, тим свідомішим стає його підхід до того, що він читає, слухає, що спостерігає. Повторне читання раніше вивченого матеріалу відкриває перед школярем нові сторони явищ. Учень, який звик обмірковувати те, що читає або чує, при повторному читанні шукає нові факти, які підтверджують добре усвідомлені істини, тобто таке повторення – не відтворення відомого, а розвиток знань, мислення. Важливо застерегти школярів від механічного заучування незрозумілого матеріалу. Щоб уникнути цього, В. О. Сухомлинський радив учителям не ставити запитань, які вимагають дослівного переказу тексту підручника.

Питання мають спонукати дитину до роздумів, вчити встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, підбирати аргументи.

Разом з тим Василь Олександрович неодноразово вказував на недопустимість обмежуватися у підготовці домашніх завдань лише матеріалом підручника: «Якщо школяр вчить уроки тільки по підручнику... розумове життя його вбоге й обмежене» [3, с. 509]. Тому вчитель має будувати свою роботу так, щоб учень міркував, порівнював факти і явища, робив самостійні висновки. У такого вчителя, ділиться досвідом В. О. Сухомлинський, учень виходить до дошки зі своїми записами, замітками, і із зошитом, з підручником, з додатковою літературою: адже він не переказує слово в слово матеріал підручника, а міркує, досліджує.

У контексті аналізованої проблеми відомий педагог підкреслює і таку закономірність: школяр, який читає лише матеріал підручника, не встигає вивчити і його, оскільки вміння працювати з довідковою літературою сприяє розумовому розвитку дитини, формуванню пізнавальних інтересів та інтелектуальних почуттів. «Допитливість ніколи не виховаєш, – стверджує В. О. Сухомлинський, – якщо розумові інтереси школярів обмежуються слуханням уроку й виконанням домашнього завдання за підручником. Урок і підручник тільки тоді стають вогниками знання і розуму, коли від цих вогників запалюється нестримне прагнення проникнути в глибини таємниць природи, людської душі, суспільного життя, моральної краси, коли підручник буде для учня тільки першою сторінкою великої книги знання» [6, с. 475].

Василь Олександрович розробив дві програми навчання: «перша – це обов'язковий для заучування й збереження в пам'яті матеріал, друга – позакласне читання, а також інші джерела інформації» [9, с. 448]. Перша програма передбачає збагачення учнів певними знаннями, а друга – пробудження жадоби до них, прагнення вийти за межі уроку, читати, досліджувати і думати. Найважливішим шляхом оволодіння другою програмою є самостійне читання. В. О. Сухомлинський переконаний, що без позакласного читання навчання перетворилося б на зубріння. Воно не пов'язується безпосередньо з уроками, але відіграє особливо велику роль у формуванні особистості школяра, оскільки дає дитині значно більше відомостей, ніж треба засвоїти за програмою, полегшує навчання, розвиває пізнавальні потреби.

Кінцевий результат такої роботи – формування бажання вчитися, яке, за словами педагога, «утверджується в дитині тільки в

тому разі, коли її інтелектуальне життя проходить серед книжок» [3, с. 431].

Розглядаючи проблему комплексно, неабияку роль у процесі формування уміння працювати з підручником Василь Олександрович відводив особистому прикладу педагога. Саме від ерудиції вчителя, його інформаційної культури значною мірою залежить, чи стане книга для школяра супутником життя, джерелом інформації. В. О. Сухомлинський стверджував: «Вести кожного учня у світ книжок, виховати любов до книжки, зробити книжку провідною зіркою в інтелектуальному житті – це залежить від учителя, від того, яке місце в його власному духовному житті займає книга» [9, с. 491].

В. О. Сухомлинський був переконаний у тому, що процес оволодіння вмінням учитися невід’ємний від формування **бажання вчитися**. «Завдання вчителя полягає в тому, щоб постійно розвивати в дітей позитивне почуття задоволення учінням, щоб з цього почуття виник і утвердився емоційний стан – пристрасне бажання вчитися» [5, с. 7]. Це бажання залежить від багатьох чинників: успіхів дитини в навчанні («якщо дитина не бачить успіхів у своїй праці, вогник прагнення до знань згасає» [8, с. 163]), стилю спілкування вчителя з учнями («навчання – не механічна передача знань від учителя до дитини, а насамперед людські взаємини» [8, с. 166]), майстерності педагога організувати розумову працю школярів (важливо, щоб «діти були допитливими дослідниками... щоб істина постала перед ними не як готовий висновок, поданий педагогом» [8, с. 141]). Джерелом, яке живить це почуття, Василь Олександрович вважав нелегку, але радісну, привабливу, жадану для дитини працю, пов’язану з оволодінням знаннями.

Помітно, що такий підхід до навчання забезпечує активність школяра у здобутті знань, формує вміння міркувати, робити відкриття, тобто **рефлексувати** [2]. Ось підтвердження цих слів: «Я вбачав своє завдання в тому, щоб допомогти дітям зрозуміти ці зв’язки (причинно-наслідкові, часові, функціональні. – Я. К.)... щоб формувати, зміцнювати й розвивати у них допитливий, гострий, спостережливий розум» [8, с. 145].

Неабиякого значення Василь Олександрович надавав формуванню в молодших школярів самоконтролю та самооцінки (ці вміння, як відомо, є провідними рефлексивними вміннями молодших школярів у навчальній діяльності). Він неодноразово звертався до педагогів із проханням пробудити в серцях дітей почуття гордості, власної гідності, що є необхідною умовою формування адекватної самооцінки особистості: «Від того,

як учень ставиться в роки дитинства і отрочтва до самого себе... величезною мірою залежить його моральне обличчя» [8, с. 164].

Самооцінка школяра часто-густо зумовлена тим, як учитель оцінює його навчальні досягнення. Ось декілька порад Василя Олександровича з цього приводу: важливо, щоб оцінювалися тільки позитивні наслідки розумової праці; варто винагороджувати кожен успіх, кожне подолання труднощів заслуженою оцінкою (але не зловживати оцінками); за незадовільну роботу не виставляти оцінки («перед дитиною не закривається шлях до успіху: те, що вона не змогла зробити, вона зробить... можливо, вже сьогодні або завтра» [8, с. 168]). З іншого боку, «ніякі, навіть найменші успіхи не приходили до дітей... без радісного духовного піднесення, пов’язаного з відкриттям, дослідженням, пізнанням» [8, с. 121], зазначає Василь Олександрович, підкреслюючи тим самим взаємозв’язок бажання вчитися з усвідомленням процесу пізнання навколишнього світу, органічною складовою якого є рефлексія, зокрема здатність контролювати власний процес учіння («Пізнаючи на власному досвіді, як досягаються успіхи в розумовій праці, діти привчаються до самоконтролю» [8, с. 175]).

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Нами репрезентовано ідеї В. О. Сухомлинського щодо суб’єктності молодшого школяра в навчальній діяльності, зокрема зацентовано увагу на таких аспектах його творчого доробку: формування уміння вчитися (розкрито підходи відомого педагога до трактування сутності цього вміння, його структурних компонентів, шляхів формування); позитивних мотивів навчання (серед найголовніших чинників Василь Олександрович виокремлює майстерність педагога організувати розумову діяльність школярів, яка забезпечить оволодіння вмінням вчитися у взаємозв’язку із бажанням навчатися); рефлексивних умінь як здатності проаналізувати власний процес учіння (йдеться насамперед про самоконтроль та самооцінку навчальної діяльності школярів).

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у з’ясуванні ролі навчально-дослідницької діяльності як засобу формування рефлексивних умінь молодших школярів у педагогічному досвіді В. О. Сухомлинського.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Кодлюк Я. Суб’єктність молодшого школяра в навчальній діяльності / Я. Кодлюк // Початкова школа. – 2013. – № 1. – С. 6–9.
2. Сухомлинська О. У пошуках справжнього / О. Сухомлинська // Сухомлинський В. Серце віддаю дітям. – К.: вид-во «Акта», 2012. – 538 с.

3. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Т. 5. – К.: Радянська школа, 1977. – 639 с.

4. Сухомлинський В. О. Виховувати людину майбутнього / В. О. Сухомлинський // Радянська освіта. – 1959. – 5 грудня.

5. Сухомлинський В. О. Інтерес до учіння / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5-ти т. – Т. 5. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 7–16.

6. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / О. В. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – Т. 1.– К. : Радянська школа, 1976. – С. 403–637.

7. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – Т. 4. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 393–626.

8. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5-ти т. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 7–582.

9. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – Т. 2. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 419–654.

REFERENCES

1. Kodlyuk, Ya. (2013). *Sub'yektnist' molodshogo shkolyara v navchal'nij diyal'nosti*. [Subjectivity of primary school students in educational activity]. Kyiv.

2. Suxomly'ns'ka, O. (2012). *U poshukax spravzhn'ogo*. [In search of real]. Kyiv.

3. Suxomly'ns'ky', V. O. (1977). *Vy'brani tvory' : u 5-ty`t*. [Selected works: in 5 books]. Kyiv.

4. Suxomly'ns'ky', V. O. (1959). *Vy'xovuvaty' lyudy'nu majbutn'ogo*. [Educate a person of the future]. Kyiv.

5. Suxomly'ns'ky', V. O. (1977). *Interes do uchimya*. [Interest in studying]. Kyiv.

6. Suxomly'ns'ky', V. O. (1977). *Metody'ka vy'xovannya kolekty'vu*. [Methodology of education of a collective]. Kyiv.

7. Suxomly'ns'ky', V. O. (1977). *Rozmova z molody'm dy'rektorom*. [Talk with young director]. Kyiv.

8. Suxomly'ns'ky', V. O. (1977). *Serce viddyayu dityam*. [I give my heart to children]. Kyiv.

9. Suxomly'ns'ky', V. O. (1976). *Sto porad uchytel'evy*. [One hundred tips for teacher]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

КОДЛЮК Ярослава Петрівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукові інтереси: дидактика початкової школи, теорія і практика підручникотворення в початковій освіті, підготовка майбутніх учителів початкової школи.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

KODLIUK Yaroslava Petrivna – PhD, Professor, Department of Pedagogy and Methods of Primary and Preschool Education, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University.

Circle of scientific interests: didactics of primary school, theory and practice of textbook creation in primary education, primary school teachers training.

*Дата надходження рукопису 19. 07. 2018 р.
Рецензент – д.п.н. професор В. Ф. Черкасов*

УДК 37.013.42-051:37(477) (092)

КОЛЯДА Наталія Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
e-mail: koliada_n@ukr.net

КРАВЧЕНКО Оксана Олексіївна – доктор педагогічних наук, доцент, декан факультету соціальної та психологічної освіти, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
e-mail: okskravchenko@ukr.net

ІНСЦЕНІЗАЦІЯ КАЗОК В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ТА МОЛОДЦІЮ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Сьогодні набуває актуальності всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення спадщини видатних педагогів, як вітчизняних, так і зарубіжних, ідеї яких значно вплинули на розвиток освіти і виховання. Насамперед звернення до вивчення та

популяризації педагогічної спадщини Василя Олександровича Сухомлинського.

Розвиток спадщини В. О. Сухомлинського набуває особливого значення з початку ХХІ століття: сухомліністика творчо охопила всі школи нашої держави, з'явилась низка наукових праць, в яких творчі ідеї